

PAPER DETAILS

TITLE: UYGUR ATASÖZLERİNDE SÖZCÜK ÖBEKLERİNİN KULLANIMI

AUTHORS: Yasin KARADENİZ

PAGES: 146-161

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1602626>

UYGUR ATASÖZLERİNDE SÖZCÜK ÖBEKLERİNİN KULLANIMI

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Yasin KARADENİZ*

Geliş Tarihi: 25.02.2021

Kabul Tarihi: 04.05.2021

Öz

Atasözleri bir milletin binlerce yıllık tecrübelerin sonucunda ortaya çıkmış söz varlığıdır. Bu söz varlıklarında ataların yaşadıkları olaylar karşısında derin düşünce ve duygularını görmek mümkündür. Bu yönüyle önemli kültürel hazineler olan atasözleri, binlerce yıl öncesindeki sözlü dilin yazıya geçirilmesi ile eşsiz dil varlığı hazinesi olarak varlığını sürdürmektedir. Aynı zamanda atasözleri, yabancı unsurlardan da en az etkilenen ve günümüze kadar değişmeden gelen hazinelerdir. Atasözleri sözlü edebiyatın önemli kaynakları olmakla birlikte semantik, sentaktik ve morfo-sentaktik açıdan incelenme imkânı veren önemli dil bilgisi kaynaklarıdır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve uzun bir geçmişe sahip olan Türk dili, bugün çağdaş Türk lehçeleri ile varlığını sürdürmektedir. Uygur Türkleri ve Yeni Uygur Türkçesi bu coğrafyanın güney doğusunda Türklük tarihinin önemli merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle Türk dilinin önemli kollarından birisi olan Uygur Türkçesinin atasözleri ve bu atasözlerindeki sözcük öbekleri inceleme konusu olarak seçildi. İki veya daha fazla sözcüğün birleşmesiyle oluşan sözcük öbekleri, Türk dilinin grameri üzerine yapılan çalışmalarda söz dizimi konusu içerisinde değerlendirilmektedir. Uygur atasözlerinde sözcük öbeklerinin kullanım şekillerinin incelendiği bu çalışmada öncelikle sözcük öbekleri gruplandırılacak, sonrasında her bir grupta ilgili örnek atasözleri gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Atasözü, Söz Dizimi, Sözcük, Öbek.

USE OF PHRASES IN UYGHUR PROVERBS

Abstract

Proverbs are the vocabulary of that have emerged as a result of thousands of years of experience of a nation. It is possible to see the deep thoughts and feelings in the face of the events they experienced of the ancestors in these word beings. Proverbs, which are important cultural treasures in this respect, continue to exist as a unique treasure of language with the passing of oral language into writing thousands of years ago. At the same time, proverbs are treasures that are least affected by foreign elements and that have remained unchanged to the present day. As well as proverbs are important sources of oral literature, they are important sources of grammar that allow it to be examined in terms of semantic, syntactic and morpho-syntactic. The Turkish language, which has spread over a very wide geography and has a long history, continues its existence today with modern Turkish dialects. Uyghur Turks and New Uyghur Turkish are located in the south east of this geography at the important center of Turkish history. For this reason, proverbs of Uyghur Turkish, which is one of the important branches of Turkish language, and the phrases in these proverbs were chosen as the subject of study. Phrases formed by the combination of two or more words are evaluated within the topic of syntax in studies on the grammar of the Turkish language. In this study, which examined usage patterns of use of phrases in Uyghur proverbs, firstly, the phrases will be grouped and then sample proverbs related to each group will be shown.

Keywords: Uyghur, Proverb, Syntax, Vocabulary, Phrase.

*Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ykaradeniz57@gmail.com
Orcid: 0000-0002-0604-1271

Giriş

Atasözleri binlerce yıllık yaşanmışlıkların ürünüdür. Onlarda atalarımızın yaşam tarzını, düşünce yapısını, olaylar karşısında verdikleri tepkiyi görebildiğimiz gibi geçmişte dili nasıl kullandıklarını da görebilmekteyiz (Gürsu, 2017: 17). Bu nedenle atasözleri, dilbilimi araştırmaları için önemli kaynaklardır. Atasözleri aynı zamanda atalardan kalmış, belirli kalıplar içinde bizlere yol gösteren tümcelerdir (Hatiboğlu, 1964: 234). Atalarımız, kendi yaşadıkları coğrafyada ve zamanda yaşadıkları olaylara verdikleri çeşitli tepkileri sözlerle ortaya koymuşlardır. Atasözleri milletin ortak düşünce ve tutumunu ortaya koyarak bize yol gösterir (Aksoy, 1963: 132).Günümüzde dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Türkler göz önüne alındığında bu coğrafyanın ne kadar geniş olduğu ve geçmişi milattan binlerce yıl öncesine dayanan tarihiyle Türk topluluklarının atasözlerinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Binlerce yıllık birikimin sonucunda ortaya çıkmış atasözleri, Türk dilinin gelişim evreleri ve yapısal özelliklerinin incelenmesinde önemli kaynaklar olarak varlığını korumaktadır. Günümüze kadar Türk dilinin farklı dönemlerinin ve farklı Türk topluluklarının atasözleri üzerine pek çok araştırma yapılmıştır ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bunlar belirli bir dönemi, topluluğu ya da lehçeyi kapsadığı gibi genel olarak Türk dilinin atasözlerini inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Özellikle günümüzde Türk dünyasının atasözleri üzerine yapılan çalışmalar, halk bilimi ve dilbilimi alanlarında yoğunlaşmıştır. Uygur atasözleri ile ilgili günümüze kadar birçok çalışma yapılmıştır. Kurtuluş Öztöpcü (1992) *“Uygur Atasözleri ve Deyimleri”* isimli kitabında atasözleri ve deyimleri Türkiye Türkçesine aktarımlarıyla birlikte vermiştir. Diğer bir çalışma kitap şeklinde Leven Doğan (2020) tarafından *“Uygur Atasözleri”* başlığı ile yayımlanmıştır. İkinci baskısı 2020 yılında yayımlanan bu eserde Doğan, 6235 atasözünü konularına göre gruplandırarak 12 başlık halinde incelemiştir. Bunun dışında Ankara Üniversitesinde Erkin Emet danışmanlığında yüksek lisans tezleri yaptırılmış (Yasen, 2006; Beilikezi, 2011) ayrıca Afyon Kocatepe Üniversitesinde de *“Uygur Atasözlerinin Sentaksı”* başlıklı bir yüksek lisans tezi yaptırılmıştır (Çakır, 2017). Bunun dışında Uygur atasözleri ile ilgili pek çok makale yazılmıştır. Bu alandaki çalışmalara bir katkı sunabilmek adına Uygur Türklerinin atasözleri sözcük öbekleri açısından değerlendirilecektir.

Türk dilinin grameri üzerine yapılan çalışmalarda sözcük öbekleri konusu, genel görüş itibarıyla cümle bilgisi bölümü altında cümle konusundan önce anlatılmaktadır. Yani gramer çalışmalarında şekil bilgisi ek, sözcük/kelime, sözcük öbeği ve cümle sırası takip edilerek işlenmektedir. Pek çok araştırmacı da gramer konusunda alışılmış bu sırayı bozmamak için ya da cümlelerin oluşum aşamasının bu sıra takip edilerek oluştuğunu düşündüğü için sözcük öbeklerini cümleden önce vermektedir (Kerimoğlu, 2014: 53). Bazı Türkologlar ise bu sıradan farklı olarak cümle-sözcük öbeği sıralamasını kullanmaktadır. Mesela Leyla Karahan *Türkçe Söz Dizimi* adlı eserinde önce cümle konusunu sonrasında kelime gruplarını işlemiştir (2006: 5). Aynı şekilde Süer Eker de *Çağdaş Türk Dili* adlı eserinde tümce-sözcük grupları sırasını takip etmiştir (2011: xiii).

Sözcük öbeklerinin oluşum sırasında görüş ayrılıkları olduğu gibi, adlandırılmasında da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar kelime grupları (Karahan, 2006; Ergin, 2013; Karaörs, 2004; Özkan ve Sevinçli, 2013; Öztürk, 2015; Doğan, 2014); yargısız anlatım (Hatiboğlu, 1972); sözcük grupları (Eker, 2011); kelime öbeği (Delice, 2003); sözcük öbeği (Akbaşı, 2003); söz öbekleri veya öbek (Karaağaç, 2012; Koç, 1996) terimlerini kullanmaktadır. Biz ise çalışmamızda sözcük öbekleri terimini kullanmayı tercih edeceğiz.

Türkologların sözcük öbekleri konusunu ifade etmesi için kullandıkları terim farklılıkları konunun tanımı ve açıklanmasında da görülmektedir. Araştırmacıların sözcük öbekleri olarak neleri anladıkları ve bunları nasıl sınıflandırdıklarını vermek suretiyle çalışmamızın daha iyi ifade edileceği düşünülmektedir. Bu nedene öncelikle Türk dili uzmanlarının

konuyu ele alış biçimleri ve aralarındaki görüş farklılıkları verilecek, sonrasında Uygur gramercileri arasında konunun nasıl ele alındığı ifade edilecektir. Böylelikle bir bütünlük oluşturulması amaçlanmaktadır. Çalışmada Türkiye’de ve Doğu Türkistan’daki Türk dili uzmanları arasında bir karşılaştırma yapılmadan genel görüşler ifade edilecek ve Uygur atasözlerinden hareketle sözcük öbekleri konusu anlatılacaktır.

Muharrem Ergin, kelime grupları olarak adlandırdığı konuyu “birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve anlamında bütünlük olan, dilde bütün olarak muamele gören bir dil birliği” şeklinde tanımlanmıştır (2013: 374-375). Tahsin Banguoğlu, belirtme öbekleri olarak adlandırdığı sözcük öbeklerini belirten ve belirtilen olmak üzere iki sözcükten oluştuğunu ifade etmiştir (2007: 497-519). Vecihe Hatiboğlu, yargısız anlatım olarak kabul ettiği sözcük öbeklerini en az iki sözcükten oluşan ve yargılı anlatımlara çeşitli şekillerde yardım eden yargısız anlatımlar biçiminde tanımlamaktadır (1972: 2-95). Leyla Karahan, kelime grupları olarak adlandırdığı sözcük öbeklerini bir varlığı, bir kavramı veya hareketi belirtmek, nitellemek ya da pekiştirmek için yan yana dizilmiş yargısız kelimeler şeklinde tanımlamaktadır (2006: 39). Sözcük öbeklerini kelime grupları şeklinde ifade eden Mustafa Özkan, tek kelimeyle ifade edilemeyen durumları, hareketleri ve kavramları karşılamak üzere birden fazla kelimeyle kurulan dil birlikleri biçiminde tanımlamıştır (Özkan-Sevinçli, 2013: 14). Süer Eker, konuyu sözcük grupları şeklinde adlandırırken tümce içinde kavramlar arasında ilişki kurmak için birden çok sözcüğün bir araya getirilmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (2011: 419). Günay Karaağaç, cümle oluşturmamayan söz dizimi birimlerini söz öbekleri şeklinde tanımlamıştır (2012: 159). Nadir Engin Uzun ise birbirine yakın olan öğeler arasındaki bütünlüğün öbek olduğunu ifade etmiştir (2000: 18) Fatma Erkman-Akerson ve Şeyda Özil ise konuyu yönetim kuramı açısından değerlendirmekte ve sözcük öbeklerini öbeğin kurucusu olan yönetici unsura göre değerlendirmektedirler (2015: 77-78).

Türkiye’de Türk dilinin grameri üzerine araştırmalar yapan Türkologların sözcük öbekleri konusundaki görüşleri bu şekildedir. Farklı tanımlara rağmen genel olarak Muharrem Ergin’in açıklamalarının benimsendiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, konuya dilbilimi açısından yaklaşan bazı araştırmacıların sözcük öbekleri üzerine yaptığı değerlendirmelerin diğer görüşlerden ayrıldığı görülmektedir.

Yeni Uygur Türkçesi grameri üzerine Türkiye’de yapılan çalışmalarda sözcük öbekleri konusu, yukarıda zikredilen görüşlerden farklı değildir. Bu çalışmalarda da sözcük öbekleri, söz dizimi bölümünde kelime grupları başlığı altında anlatılmaktadır. Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri adlı çalışmasında yirmi bir kelime grubu bulunduğunu belirtmektedir (2015:128-136). Levent Doğan ise Uygur Türkçesi Grameri adlı eserinde kelime gruplarını cümle bilgisi bölümünde anlatmış ve on çeşit kelime grubu olduğunu göstermiştir (2014:160-170).

Uygur Türkleri tarafından Yeni Uygur Türkçesinin grameri üzerine yapılan çalışmalarda sözcük öbekleri *söz birikmisi* olarak adlandırılmakta ve cümle konusundan önce işlenmektedir. Xemit Tömür söz birikmisini “iki veya daha fazla sözün sözdizimi yoluyla bağlanması sonucunda kesin bir yargıyı değil ancak söze göre daha karmaşık bir anlamı ifade eden dil birliği” şeklinde tanımlamıştır (1987: 22).

Uygur Dili üzerine çeşitli çalışmaları olan Süleyman Seper, *Hazırqi Zaman Uyğur Tili* adlı eserinde *söz birikmisi* şeklinde ifade ettiği kelime gruplarını iki veya daha fazla sözün belirli bir fikir veya düşüncüyü ifade etmesi amacıyla söz dizimi kurallarına göre oluşturduğu birlik şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca Seper, çalışmasında öbek yapıları isim tamlaması, sıfat tamlaması, isim fiil, sıfat fiil ve zarf fiil olmak üzere beş grupta incelemiştir (2000: 298-307).

Uygur dilinin grameri ile araştırmalar yapan Memtimin Sali, *Hazirqi Zaman Uyğur Tili* adlı eserinde *söz birikmisi* olarak adlandırdığı *söz öbeklerini* iki veya daha fazla sözün birleşerek söze göre daha karmaşık anlamı ifade eden dil birliği olduğunu ifade etmiştir (2004: 307-308).

Taşraxman Muzat, *Hazirqi Zaman Uyğur Tili* adlı çalışmasında söz birikmisi şeklinde adlandırdığı sözcük öbeklerinin oluşum aşamaları üzerinde durmuş, isim ya da fiil türündeki iki veya daha fazla sözcüğün birleşmesiyle oluştuğunu çeşitli örneklerle açıklamıştır (2003: 257-264).

Görüldüğü gibi Uygur Türkleri tarafından Yeni Uygur Türkçesinin sözcük öbekleri konusu üzerine yapılan çalışmalarda konuya daha genel yaklaşıldığı, Türkiye'deki gibi öbek yapıların fazla alt gruplara ayırmadan tanımı verilmekte ve oluşum aşamaları anlatılmaktadır. Ayrıca Uygur dilbilimciler arasında kısmen de olsa terim birliği bulunmaktadır.

Sözlü edebiyatın kesintisiz kaynakları olan atasözleri, zamanla yazıya geçirilerek kullanılan dilin geçmişi hakkında bilgi veren önemli kaynaklar haline gelmiştir. Biz de çalışmamızda Yeni Uygur Türkçesi hakkında önemli tespitlerde bulunma imkânı veren atasözlerini söz dizimi açısından incelemeyi tercih ettik. Bu çalışmada çeşitli kaynaklardan konumuzla ilgili atasözleri tespit edilerek belirlenen başlıklar altında sözcük öbekleri gruplandırılacaktır. Atasözlerinin öncelikle transkripsiyon harfleri ile okunuşu ve sonrasında Türkiye Türkçesine aktarımı verilecektir. Atasözlerinin Türkiye Türkçesinde birebir ya da yakın anlamda kullanımları da gösterilmeye çalışılacaktır. Örnek olarak verilen atasözlerinde kullanılan sözcük öbekleri italik yazı biçimiyle gösterilecektir.

1. Birleşik Fiil Öbeği

İsim + yardımcı fiil veya fiil + yardımcı şeklinde meydana gelen sözcük öbekleridir. Birleşik fiil öbeği şekillerinde ana unsurun başta, yardımcı unsurun ise sonda olması gerekmektedir (Karaağaç, 2012: 190). Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması nedeniyle sözcük oluşumunda görülen bu özelliğin söz diziminde sözcük öbekleri ve cümlelerin oluşumunda da geçerli olması önemlidir. Ancak bazı istisnai durumlarda bu kuralın bozulduğu görülmektedir. Fiil öbeklerinde Türk dilinin söz dizimindeki genel sıralama değişmekte ve yardımcı unsur ana unsurdan sonra gelmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde birleşik fiil öbekleri *mürekkep peil* (Gürsoy-Naskali, 1997: 111), *yasama-yasalğan peil* ya da *qoşma peil* (Tömür, 1987: 221-223), şeklinde adlandırılmaktadır. Görüldüğü gibi Uygur dilbilimcileri arasında birleşik fiil konusunda terim birliği yoktur. Birleşik fiil öbeklerinin Uygur atasözlerinde işleniş şu şekildedir:

1.1. İsim + Yardımcı Fiil Yapısında Olanlar

Bu yapı bir isim ile bir yardımcı fiilin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu öbek yapıda isim önde yardımcı fiil sonda yer almaktadır. Bu öbek yapının örnekleri şu şekildedir:

Bilmigenge *yaxşiliq qilma*, tiñşimiğanğa söz (qilma). (UXMT: 32) “İyilikten anlamayana iyilik yapma, dinlemek istemeyene söz söyleme.”

Qonaqliqta *maş bolmas*, qéri kişi *yaş bolmas*. (UXMT: 112) “Mısır tarlasında fasulye olmaz, yaşlı kişi genç olmaz.”

İçi yamanniñ köñli *xoş bolmas*. (UXMT: 142) “İçi kötünün gönlü hoş olmaz.”

1.2. Fiil + Zarf Fiil ve Yardımcı Fiil Yapısında Olanlar

İki fiil unsurunun oluşturduğu öbek yapılarıdır. Bu öbek yapılar genellikle *-p* zarf fiil eki eklenmiş ana fiil ile yardımcı fiilden oluşur. Ana fiil önde yardımcı fiil ise sondadır.

Yardımcı fiil asıl fiili anlamca tamamlamakla birlikte kendi anlamını da tamamen kaybetmez. Bu öbek yapıların örnekleri şu şekildedir:

Béxil tapsa *yéyip yeydu*, séxi tapsa *éçip* (yeydu). (UXMT: 253) “Cimri bulsa gizli yer, cömert bulsa ortada yer.”

Yep toymığan *yalap toymas*. (UXMT: 258)

Élip baqtim, sétip baqtim, hemme işni qilip baqtim. (UXMT: 264) “Alıp baktım, satıp baktım, bütün işi yapıp baktım.”

Ğeyretlik erdin tağ *qéçip qutulmas*. (UXMT: 92) “Gayretli erden dağ kaçıp kurtulamaz.”

Bégim çıqtı ordısidin, *qurup kettim* doğısidin. (UXMT: 218) “Hükümdar çıktı sarayından, kuruyup gittim boyunduruğundan.”

Burun tağ *aylinip kelse*, emdi bağ *aylinip keler*. (UXMT: 219) “Eskiden dağ dolaşıp gelse, şimdi bağ dolaşıp gelir.”

Xuda urğanni xudaverdi *qoşup uruptu*. (UXMT: 221) “Allah’ın vurduğuna Allah’ın kulu da ekleyip vurmuş.”

Qarañğu dep hañvaqma, yoruqluqni *izlep tap*. (UXMT: 231) “Karanlık deyip şaşma, aydınlığı izleyip bul.”

Anisi nanni *népiz yapıdu*, balisi toymay *qoşlap yeydu*. (UXMT: 251) “Anası ekmeği ince yapar, çocuğu çiftler yer.”

Dost *yıglıtip éytar*, düşman küldürüp (éyter). (UXMT: 13) “Dost ağlatır, düşman güldürür. (YYA: 365).”

Qéçip ketken *çéçip* ketti. (UXMT: 22) “Kaçıp giden atıp gitti.”

2. Birleşik İsim Öbeği

Birden fazla ismin bir araya gelerek bir nesnenin ismini oluşturduğu öbek yapılarıdır. Türkiye Türkçesinde daha çok birleşik isim olarak adlandırılmakla birlikte sözcük öbekleri bölümünde anlatılmaktadır. Bu öbek yapıların dikkat çekici bir özelliği, ileride gösterilecek diğer öbek yapıların aksine ana unsur, yardımcı unsur ilişkisinin bulunmamasıdır. Öbekte vurgu son unsurdur. Yapının unsurları olan isimler birbirine eksiz bağlanmaktadır. Bu öbek yapılar özel isimler için kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde *qoşma isim* şeklinde adlandırılan birleşik isimlerin oluşturduğu örnek yapılarıdır. Birleşik isim öbeğinin Uygur atasözlerinde kullanımı çok az olmakla birlikte tespit edilen örnekler şunlardır:

Xotun kişi öyde hem xan, hem xizmetkar. “Kadın evde hem han hem de hizmetkâr.”

Ana vetiniñge muhebbet bağla. (UAD: 90) “Ana vatanını sev.”

Ana yurtuñdin ölseñ ayrılma. (UAD:90) “Ana yurdundan ölsem bile ayrılma.”

3. Edat Öbekleri

Türk dili üzerine yapılan gramer çalışmalarında ilgeç öbeği (Şimşek, 1987: 379), çekim edatı öbeği (Delice, 2003: 22), edat grubu (Karahana, 2006: 28), takı öbeği (Banguoğlu, 2007: 504) gibi farklı şekillerde ifade edilse de aslında aynı yapıdan ve aynı yapının özelliklerinden bahsedilmektedir. Edat öbekleri yapısı gereği, tıpkı fiil öbeklerinde olduğu gibi diğer öbek yapılarından farklı özelliktedir. Türk dilinde ana unsurun sonda yer aldığı kuralı, edat öbeklerinde de bozulmaktadır. Yeni Uygur Türkçesi gramer kitaplarında *isim tirkkelme qurulmisi* biçiminde ifade edilmektedir (Tömür, 1987: 70). Yeni Uygur Türkçesinde kurulan edat öbeği yapılarında yardımcı unsur olan edat, ana ögeden sonra

gelmektedir. Bu durum, atasözleri için de geçerlidir. Edat öbeklerinin Uygur atasözlerindeki örnekleri şu şekildedir:

3.1. Yalın İsim + Son Çekim Edatı Yapısında Olanlar

Yalın bir isimle son çekim edatının oluşturduğu öbek yapılarıdır. Çekim edatı isim unsurunun sonuna eklenmektedir:

El bilen kesilgen qoldin qan çıqmas. (UXMT: 2) “Başkalarıyla kesilen koldan kan çıkmaz.”

Köp atqan bilen Mergen bolmas, *köp sözligen bilen* çiçen (bolmas). (UXMT: 19) “Çok atmakla okçu olunmaz, çok konuşmakla söz ustası olunmaz.”

Söz bilen polu pişmas, *may bilen* güürüç lazım. (UXMT: 125) “Sözle pilav pişmez, yağ ile pirinç lazım.”

Pañ bilen ortqa boldum, gep añlitalmay pordaq boldum. (UMTL: 89) “Sağır ile ortak oldum, söz dinletemeyip fitik oldum. / Sağır ile söyleşmek güçtür. (TTA: 770)”

Bay bilen devalaşma, *batur bilen* çelişma. (UMTL: 62) “Zenginle davalaşma, kahramanla güreşme.”

Bir söz bilen er ölmes. (UMTL: 79) “Bir sözle erkeklik ölmez.”

Qériliq bilen ölmes, *yaşlıq bilen* turmas. (UXMT: 111) “Yaşlılıkla ölünmez, gençlikle kalınmaz.”

3.2. Çekim Edatı Öbeği

İsim ile çekim edatının oluşturduğu bu öbek yapılar genellikle eksilteli cümle yapısındadır:

El ceni bilen, *Haşiqiz éri bilen*. (UXMT: 3) “El canı ile, Haşıkız¹ kocası ile.”

İş igisi bilen, *quş minisi bilen*. (UXMT: 45) “İş sahibi ile, kuş manisi ile.”

Can rahiti ten bilen, *ten saqlığı pem bilen*. (UXMT: 115) “Can rahatı ten ile tez rahatı tedbir ile.

Bar bari bilen, *yoq hali bilen*. (UMTL: 53) “Var olan varlığı ile yok olan hali ile. / Az veren candan, çok veren maldan. (TTA: 210)”

Adem-adem bilen, *piste badam bilen*. (UXMT: 134) “Adam adamla fındık bademle.”

3.3. Pekiştirme Edatı Öbeği

İsim unsuruna çeşitli pekiştirme eklenmesiyle olan bu yapılar cümlede genellikle zarf görevindedir:

Atañ barda dost izle, *étiñ barda* yol (izle). (UXMT: 11) “Baban varken dost ara, atın varken yol (ara).”

Arslandek küçüñ bolsun, *taygandek* huşuñ (bolsun). (UXMT: 76) “Aslan gibi gücün olsun, köpek gibi sevgin (olsun).

Éşekke baş bolsañmu, *düşminiñge* taş bol. (UXMT: 15) “Eşeğe baş olacağına düşmanına taş ol.”

Usta barda qoluñni tart, *molla barda* tiliñni (tart). (UXMT: 28) “Usta varken elini tart, molla varken dilini (tart).”

Qiriq hüner-hüner emes, *esli hüner-çoylıçılıq*. (UXMT: 29) “Kırk hüner-hüner değildir, asıl hüner kevgirciliktir.”

¹ Bir kadın ismi.

Bel bağlığan bilen *er emes*, baş tarığan bilen *xotun (emes)*. (UXMT: 33) “Bel bağlamakla erkek olmaz, baş taramakla kadın olmaz.”

Köz *kiçik bolsimu*, köridiğini çoñ. (UXMT: 35) “Göz küçük olsa da gördüğü büyük.”

Gep *yerde emes*, erde. (UXMT: 45) “Söz yerde değil erde.”

Yériñ *taş bolsimu*, éçiğñ baş bolsun. (UXMT: 58) Yerin taşlık olsa da su yolun başta olsun.”

Yalgançiniñ *rast sözimu* yalğan. (UXMT: 68) “Yalancının doğru sözü de yalan.”

Menmu idim *séniñdek*, *senmu* bolarsen *méniñdek*. (UXMT: 108) “Ben de idim senin gibi, sen de olursun benim gibi.”

Ağzimğa *keldi dep* dime, aldimğa *keldi dep* yime. (XMT: 120) “Ağzıma geldi diye söyleme, önüme geldi diye yeme.”

Sözligen *exmeq bolsimu*, añlığan eqilliğ bolsun. (UXMT: 126) “Konuşan ahmak olacağına, dinleyen akıllı olsun.”

4. Bağlama Öbeği

Bağlama öbeği, en az iki isim unsurun bağlama edatıyla birbirine bağlanması ile oluşan öbek yapılarıdır (Öztürk, 2015: 130). Bu yapılarda öbeği oluşturan unsurlar eşittir. Yani ana unsur-yardımcı unsur ayrımı bulunmamaktadır. Bağlama öbeği, çeşitli edatlarla yapılmaktadır. Bağlama edatları öğeleri birbirine bağladığı gibi sıralama görevini de üstlenebilir (Karaağaç, 2012: 201-202). Uygur Türkçesi gramer çalışmalarında bağlama öbekleri, genellikle morfoloji bölümünde anlatılmakta ve edatların bağlama öbeği kurma işlevi verilmemektedir. Uygur atasözlerinde bağlama öbeklerinin kullanımı şu şekildedir:

Ya qaynamdin çıqsun, *ya sayramdin*. (UXMT: 105) “Ya kaynamadan çıksın, ya ötmeden.”

Xam bilen pişsiq teñ bolmas. (UXMT: 108) “Ham ile pişmiş eşit olmaz.”

Payda bilen ziyan bir tutqan. (UMTL: 91) “Fayda ile zarar kardeştir. / Fayda zararın kardeşidir. (TTA: 452)”

El bilen ölüm becaiyiki toy. (UXMT: 3) “El ile gelen düğün bayram.”

Padişah bilen taz çıqşalmas, ördek bilen gaz (çıqşalmas). (UMTL: 87) “Padişah ile kel anlaşılamaz, ördek ile kaz anlaşılamaz.”

Taş bilen yañaq teñ bolalmas. (UMTL: 107) “Taş ile ceviz eşit olmaz. / Taşa zorlayan, boşa zorlar. (TTA: 819)”

5. Sıfat Tamlaması

İsimleri nitelemek ya da belirtmek için isim ve isme bağlı sıfatların tamlama dizilişinde oluşturdıkları sözcük öbekleridir (Korkmaz, 2010: 190). Türkiye’de yapılan çalışmalarda Yeni Uygur Türkçesinde sıfat tamlaması konusu ayrı bir kelime grubu olarak anlatılmaktadır (Öztürk, 2015: 130; Doğan, 2014: 161-162). Ancak Uygur Türkü dilbilimciler Yeni Uygur Türkçesinin grameri ile ilgili yaptıkları çalışmalarda sıfat tamlaması konusu kelime grubu olarak nitelendirmedikleri için sıfat tamlaması için de ayrı bir terim kullanmamaktadırlar (Erenoğlu, 2013: 95-96; Yeloğlu, 2019: 62-63). Bununla birlikte “Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu” isimli çalışmada Yeni Uygur Türkçesinde sıfat tamlaması için *eniqlıquçı munasivettiki söz birikmisi* teriminin kullanıldığı belirtilmektedir (Gürsoy-Naskali: 1997: 110).

Yeni Uygur Türkçesinde bizim kabul ettiğimiz şekli ile sıfat tamlaması var olduğu için biz de çalışmamızda Rıdvan Öztürk ile Levent Doğan’ın konuyu ele alış biçimini örnek alarak sıfat tamlaması konusunu anlatacağız. Uygur Türkçesinde sıfat tamlamalarında tamlayan

unsur, tamlanandan önce gelmektedir. Tamlama iki sözcükten olduğu gibi tamlayan veya tamlanan birer sözcük öbeği olabilir. Ayrıca tamlayan unsur, sıfat fiille oluşmuş bir isim de olabilir. Uyğur atasözlerinde sıfat tamlamaları yoğun şekilde kullanılmıştır. Konumuzla ilgili farklı örnekleri göstermek amacıyla bunlardan bazı örnekler alınmıştır. Sıfat tamlamalarının örnekleri şu şekildedir:

Aç qurt balisini yeydu. (UyXMT: 102) “Aç kurt yavrusunu yer.”

Yalguz yağaç öy bolmas, *yalğuz yigit* beg bolmas. (UXMT: 8) “Yalnız ağaç ev olmaz, yalnız yiğit bey olmaz.”

Aç köz toymas, *béxil béyimas*. (UMTL: 12) “Açgözlü doymaz, cimri zenginleşmez. / Aç doymam, çıplak donanmam der. (TTA: 90)”

Qorqqan müşükke çaşqanniñ üvisi saray boptu. (UXMT: 23) “Korkan kediye farenin evi saray olmuş.”

Qorqqan yerde cin bar. (UXMT: 23) “Korkulan yerde cin var.”

Bilimlik kişi ozar, bilimsiz kişi tozar. (UXMT: 25) “Bilgili kişi gelişir, bilgisiz kişi savrulur.”

Hünerlik er xar bolmas, *dost-düşmenge zar* bolmas. (UXMT: 29) “Hünerli er ziyan olmaz, dost düşmana hasret olmaz.”

Yérin künniñ yénişi yoq. (UXMT: 63) “Yarım günün dönüşü yok.”

Toğra sözniñ toqmıǵı bar. (UXMT: 67) “Doğru sözün tokmağı var.”

Quruq çaqmaqtin ot çiqiriptu. (UXMT: 69) “Kuru şimşekten ateş çıkarmış.”

Egri kişi azidu, toğri kişi uzudu. (UXMT: 69) “Eğri kişi azar, doğru kişi uzar.”

Oylimigan yerdin tülke çiqar. (UXMT: 78) “Umulmadık yerden tilki çıkar.”

Tadan tülke tumşuǵidin ilinar. (UXMT: 78) “Kurnaz tilki burnundan anlaşılır.”

Qattiq yağaçni yumşaq qurut yeydu. (UXMT: 79) “Sert ağacı yumuşak kurt yer.”

Ölmigen canda ümit bar. (UXMT: 95) “Çıkmadık candan ümit kesilmez.”

Oylimigan kişi buyrumigan aştin içer. (UXMT: 104) “Düşünmeyen kişi ısmarlamadığı yemeği yer.”

Ağriq kişi külke söyemes. (UXMT: 113) “Hasta kişi gülme sevmez.”

Rast gepke cavap yoq. (UXMT: 125) “Doğru söze ne denir?”

Yaxşı söz taşni yarar, yaman söz başni (yarar). (UXMT: 129) “İyi söz taşı yarar, kötü söz başı (yarar).”

Layğa ötmigen piçaq qolğa öter. (UXMT: 78) “Çamura geçmeyen bıçak ele geçer.”

Yaman at igisini yerge atar, yaman dost dostini düşmenge satar. (UXMT: 16) “Kötü at sahibini yere atar, kötü dost dostunu düşmana satar.”

6. Tekrar Öbeği

Tekrar öbekleri aynı sözcüklerin, yakın anlamlı sözcüklerin ya da zıt anlamlı iki sözcüğün tekrarlanması biçiminde oluşmaktadır. Türk dilinin grameri üzerine araştırma yapan uzmanlar konuyu genellikle ikilemeler başlığı altında incelemektedir. Tekrar öbeklerini diğer öbek yapılarından ayıran özellik, öbek yapısında ana unsur-yardımcı unsur ayrımının olmamasıdır (Karaağaç, 2012: 199). Tekrar öbeklerinde her iki unsur da eşit yapıdadır. Uyğur atasözlerinde tespit edilen tekrar grupları şu şekildedir:

6.1. Unsurları Aynı Olan Tekrar Öbeği Yapısı

Bir kelimenin arka arkaya tekrarlanmasıyla oluşan öbek yapılarıdır. Bu öbek yapıları anlamı kuvvetlendirmek ya da süreklileştirmek için kullanılır:

Gepniñ yamini *küs-küs*, osruqniñ yamini pus-pus. (UXMT: 122) “Sözün kötüsü kıs kıs, osuruğun kötüsü pıs pıs.”

“*Tur-tur*” köp bolsa, uyquda meze yoq. (UXMT: 133) “Kalk-kalk fazla olsa, uykunun tadı olmaz.”

İt *havşip-havşip* seher uxlar. (UXMT: 143) “Köpek havlar havlar sabah uyur.”

Téşi *pal-pal*, içi *tal-tal*. (UXMT: 168) “Dışı delik delik, içi tane tane./Dışı eğri, içi doğru.”

Baylıq bilen péqirliq – *ikkisi ikki* at. (UXMT: 237) “Zenginlik ile fakirlik, ikisi iki addır.”

Nési élišta *hay-hay*, pulini bérişte *vay-vay*. (UXMT: 266) “Bir şey alırken hay hay, parayı verirken vay vay. / Alırken akış, verirken yokuş. (TTA: 138)”

Tök-tök eter tömürçi, pulni ustidu könçi. (UXMT: 268) “Tok tok eder demirci, parayı verir derici.”

Quşqaçlar qilidu *çirik-çirik*, ademler yüridu-tirikçilik. (UXMT: 271) “Serçeler cik cik eder, insanlar yaşam mücadelesi verir.”

Oğriniñ yürigi *pök-pök*. (UXMT: 279) “Hırsızın yüreği oyuk oyuk.”

Tama-tama köl bolar. (UMTL: 109) “Damlaya damlaya göl olur.”

Tallap-tallap tazğa uçuraptu. (UMTL: 108) “Seçe seçe keli bulmuş.”

Put putqa hemra, qol qolğa (hemra). (UMTL: 93) “Ayak ayağa, el ele eştir. / Ayak gitmese, el getirmez. (TTA: 203)”

6.2. Yakın Anlamlı Tekrar Öbeği Yapısı

Yakın anlamdaki iki isim unsurunun arka arkaya kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yapılarda iki isim arasında kısa çizgi bulunmaktadır. İki isim de yalın hâldedir:

Çekkinim *cevri-capra*, aňlıginiñ tene-tapa. (UXMT: 226) “Çektiğim cevri cefa, işittiğim sitem-serzeniş.”

Baydin *bala – qaza* qorqar. (UXMT: 236) “Zenginden bela-kaza korkar.”

Ata-ana duasi otqa, suğa paturmas. (UXMT: 281) “Ana baba duası ateşe suya batırmaz.”

Pul-mal kéter boşluqtin, purset kéter hoşluqtin. (UMTL: 97) “Tembellikten para elden gider, sefa sürmekten fırsat elden gider / Sefahatin sonu sefalettir. (TTA: 778).”

Bala-qaza körünüp kelmese, put-qolini saňgiltip (kelme). (UMTL: 59) “Bela-kaza görünerek gelmez, elini-kolunu sallayarak gelmez. / Bela geliyorum demez. (TTA: 235)”

Arpa-tériq aş iken, ünçe mercan taş (iken). (UMT: 277) “Arpa-buğday aş imiş, inci mercan taş imiş. / Arpa buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu. (TTA: 171)”

6.3. Zıt Anlamlı Tekrar Öbeği Yapısı

Zıt anlamlı iki fiil ya da isim unsurunun arka arkaya kullanılmasıyla oluşan öbek yapılarıdır:

Öyünge yolatma qéri dellini, *kirip-çiqip* buzidu pellini. (UXMT: 250) “Evine yaşlı deliyi yaklaştırma, girip çıkıp basamağı bozar.”

Bar-yoqni bilmeydu, hesel tartidu köñlüm. (UMTL: 56) “Varı yoğu bilmez, bal ister gönlüm.”

Bilmigen yerniñ *oy-çoñquritola*. (UMTL: 85) “Bilmediğin yerin girinti-çıkıntısı çoktur. / Bilinmedik atın arkasına binme. (TTA: 246)”

Ayrılğan dost igiriñniñ *keyni qeşini* soraydu. (UXMT: 11) “Ayrılan dost geri çevirdiğinin önünü arkasını sorar.”

7. İsim Tamlaması

İki veya daha fazla ismin ilgi ve iyelik bağlantısı ile birbirine bağlanması durumuna göre oluşan tamlamalarıdır. Türk dili uzmanlarının ayrıştıktıkları konulardan birisi de isim tamlamalarıdır. Tahsin Banguoğlu’nun, Muharrem Ergin’in ve Tahir Nejat Gencan’ın isim tamlamaları konusundaki farklı görüşleri isim tamlaması üzerine yapılan incelemeleri şekillendirmiştir. Ergin isim tamlamalarını iyelik ekinin olması ya da olmaması durumuna göre belirli ve belirsiz olmak üzere ikiye ayırmıştır (2013: 381-385). Banguoğlu, isim tamlamalarını ad takımı şeklinde adlandırmış ve takılı ile takısız ad takımları olmak üzere ikiye ayırmıştır (2007: 332-339). Gencan ise isim tamlamalarını üç grupta incelemiştir (2001: 184-190). Bu çalışmada ise isim tamlamalarını belirleyici unsur olan yardımcı unsurun yani tamlayanın ilgi hali eki alıp almaması durumuna iki başlık altında incelenecektir. Türkiye’de Yeni Uygur Türkçesi üzerine yapılan gramer çalışmalarında isim tamlaması konusu ayrı bir kelime grubu olarak işlenmektedir (Öztürk, 2015: 129-130; Doğan, 2014: 160-161) ve “*Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*” isimli eserde *mürekkep izafet* şeklinde kullanılmaktadır (Gürsoy-Naskali, 1997: 111). Ayrıca yine Türkiye’de isim tamlamaları belirtili ve belirtisiz olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Ancak Uygur Türkü dilbilimciler Yeni Uygur Türkçesi üzerine yaptıkları çalışmalarda isim tamlaması konusu genel olarak isim grubu şeklinde isim karakterlik söz birikimi ya da isimlik birikme şeklinde adlandırılmaktadır (Erenoğlu, 2013: 81; Yeloğlu, 2019: 60). Ayrıca bizim kabul ettiğimiz gibi yani belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları, Yeni Uygur Türkçesinde kullanılıyor olmasına rağmen yine Uygur Türkü dilbilimcilerin çalışmalarında yer almamakta bunların hepsi isim grubu kabul edilmektedir (Erenoğlu, 2014: 558-559). Biz ise çalışmamızda isim tamlaması konusunu anlatırken Rıdvan Öztürk ve Levent Doğan’ın çalışmalarını esas almayı tercih ettik.

7.1. Belirtili İsim Tamlaması

Yeni Uygur Türkçesinde *üçünçi izafet* olarak adlandırılan belirtili isim tamlaması (Gürsoy-Naskali, 1997: 114) Türkiye Türkçesinde olduğu gibi birinci unsur olan tamlayan ilgi hâli eki, ikinci unsur tamlanan unsur iyelik eki almaktadır:

Atañniñ balisi bolgiçe, *elniñ balisi* bol. (UXMT: 1) “Babanın oğlu olacağına vatanın oğlu ol.”

Kişiniñ yurtida sultan bolguçe, öz yurtuñda ultañ bol. (UXMT: 1) “Başkasının yurdunda sultan olacağına, kendi yurdunda kösele ol.”

Elniñ ceni çıqsa, *galvañniñ külgisi* keler. (UXMT: 3) “Elin canı çıksa, körün gülesi gelir.”

Yalguzniñ sözi ötmes. (UXMT: 8) “Yalnızın sözü geçmez.”

Elniñ quliği ellik. (UXMT: 3) “Elin kulağı elli tanedir.”

Dostniñ dostluği béşiñga kün çüşkende biliner. (UXMT: 12) “Dostun dostluğu başın dara düşünce biliner. / Dost kara günde belli olur.”

Adem balisiniñ bahasi ilim bilen. (UXMT: 24) “İnsanoğlunun değeri bilimle ölçülür.”

Exmeqniñ dosti tola, *piyazniñ posti* (tola). (UXMT: 31) “Ahmağın dostu çok, soğanın kabuğu (çok).”

Kişiniñ cuvisida terleptu. (UXMT: 47) “Kişinin kürkü dahi terlemiş.”

Yazniñ tizigi qışqa dora. (UXMT: 63) “Yazın gelişi kışa ılaçtır.”

Yalğançiniñ yalgısı çiqqiçe qoğla. (UXMT: 68) “Yalancının yalanı çıkana kadar kovala.”

Ametniñ şışisi tödürçiniñ sendilini sundurdi. (UXMT: 102) “Kaderin şışesi demircinin sandalını parçalar.”

Kişiniñ işi- bosuğa béşi. (UXMT: 136) “Kişinin işi eşik başıdır.”

Ademniñ yüzi aptaptin issiq. (UXMT: 140) “İnsanın yüzü güneşten sıcaktır.”

Atniñ yaxşısı boz bolar, *erniñ yaxşısı* taz (bolar). (UXMT: 160) “Atın iyisi boz olur, erin iyisi kel (olur).”

Ağrığan çişniñ dorisi ambur. (UXMT: 113) “Ağrıyan dişin ilacı kerpeten.”

7.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

Yeni Uygur Türkçesinde *ikkinçi izafet* olarak adlandırılan belirtisiz isim tamlaması (Gürsoy-Naskali, 1997: 110) tamlayanı eksiz tamlanan unsuru ise iyelik almaktadır:

El içi-altun boşük. (UXMT: 3) “El içi altın beşiktir.”

Ata düşminini öziñge dost tutma. (UXMT: 10) “Baba düşmanını kendine dost edinme.”

İç siriñni atañğa éytma. (UXMT: 77) “İş sırrını babana söyleme.”

Qol yarisi kéter, *til yarisi* ketmes. (UXMT: 130) “El yarısı geçer, dil yarısı geçmez.”

8. İsim Fiil Öbeği

Bir isim fiil ile onunla bağlanan ögelerden oluşan sözcük öbekleridir. Bu öbek yapılarda fiil unsuru *-me*, *-ma*, *-mek*, *-maq* ve *-(i, u, ü)*ş eklerinden birini almaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde *isimdaş*, *heriketnami qurulmisi* olarak adlandırılan isim fiil, öbeğin sonunda yer alır: *alğa besiş*, *pul almaq*, *qıl almaq* vb. (Tömür, 1987: 251-271). Cümlede isim görevinde bulunan isim fiil öbekleri, bazı durumlarda iyelik eki almadan da kullanılabilmektedir. Bu özelliği ile Türkiye Türkçesinde kullanılan isim fiil öbeklerinden ayrılmaktadırlar. İsim fiil öbeklerinin örnekleri şu şekildedir:

Taz qizğa *er tapmaq* – qıdam kekiğe *sap tapmaq*. (UXMT: 162) “Kel kıza er bulmak, eğri baltaya sap bulmaktır.”

Bala *Quş uçuşni* biler, qonuşni bilmes. (UMTL: 59) “Yavru kuş uçmayı bilir, konmayı bilmez.”

Bir *qarlıgaç kelmek* bilen bahar bolmas. (UMTL: 79) “Bir kırlangıcın gelmesiyle bahar olmaz.”

Telvini qorqutmaq, ölükni tirildürmek. (UMTL: 113) “Deliyi korkutmak ölüyü diriltmeye benzer. / Cahile söz anlatmak, deveye hendek atlatmaktan güçtür. (TTA: 284)”

Béxildin *pul almaq*, pétir nandin *qıl almaq*. (UMTL: 73) “Cimriden para almak, ekmekten kıl çekmek. / Cimriden para çıkmaz. (TTA: 291)”

9. Sıfat Fiil Öbeği

Sıfat fiil eki almış bir fiil ile ona bağlı unsurlardan oluşan öbek yapılardır (Öztürk, 2015: 133). Türkiye’de Türk dilinin grameri üzerine çalışan uzmanlar, isim fiil öbeklerinde olduğu gibi sıfat fiil öbeklerini de genellikle birleşik cümle başlığı altında incelenmektedirler. Ayrıca Ergin sıfat fiilleri, isim fiili şeklinde adlandırmıştır (Banguoğlu, 2007: 566-571; Ergin, 2013: 314). Yeni Uygur Türkçesinde *süpet peil*, *süpatdaş qurulmisi*

biçiminde kullanılmaktadır (Karadeniz, 2019: 60; Gürsoy-Naskali, 1997: 113). Uygur atasözlerinde sıfat fiil öbekleri de yoğun şekilde kullanılmıştır. Atasözlerinde kullanımın sıfat fiil öbeği örnekleri şu şekildedir:

Atañ ölse ölsün, *atañni körgeñler* ölmisün. (UXMT: 1) “Baban ölürse ölsün, babanı görenler ölmesin.”

El basmığan yerde köp yürme. (UXMT: 2) “El değmedik yerde çok yürüme.”

Elge yaqqan xar emes. (UXMT: 3) “Elin beğendiği hor olmaz.”

Suğa yiqılğan yamğurdin qorqmas. (UXMT: 21) “Suya düşen yağmurdan korkmaz.”

Özi üçün uxlığan, kişi üçün çüş körer. (UXMT: 9) “Kendisi için uyuyan, başkası için düş görür. / Kendisi için ot toplamayan, başkası için sepet örür. (TTA: 624)”

Dost ayırğan dozaq tüvide. (UXMT: 12) “Dost ayıran cehennem dibinde.”

Özi qılğan er özi yığlımas. (UXMT: 23) “Kendi düşen ağlamaz. (TTA: 622)”

Bilgen bilimge işiner, bilmigen nimige (işinur)? (UXMT: 24) “Bilen bildiğine güvenir, bilmeyen neyine (güvenir).”

Köp oquğan köp biler. (UXMT: 27) “Çok okuyan çok bilir.”

Etige qalğan işqa qar yağar. (UXMT: 52) “Yarına kalan işe kar yağar.”

Yağmığan yamğurğa çekmen yépinma. (UXMT: 63) “Yağmayan yağmurda palto örtünme.”

Ölmes ağıriq, çıqmas can. (UXMT: 118) “Ölmez ağrı, çıkmaz can.”

Söz bergen yüz bermes, yol körsetgen ozuq (bermes). (UXMT: 137) “Söz veren yüz vermez, yol gösteren azık (vermez).”

Özi toymığanıñ közi toymas. (UXMT: 260) “Özü doymayanın gözü doymaz.”

10. Zarf Fiil Öbeği

Zarf fiil ekli almış bir fiil ve ona bağlı unsurlardan oluşan öbek yapılarıdır (Öztürk, 2015: 133). Zarf fiil öbekleri cümlede ve sözcük öbeklerinde zarf görevinde kullanılmaktadır. Doğrudan zarf fiil ekleriyle olduğu gibi sıfat fiil ekinin üzerine hal eki almış yapılarla da kurulabilmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde *revişdaş*, *revişdaş qurulmisi* biçiminde adlandırılmaktadır (Tömür, 1987: 273-275). Uygur atasözlerinde kullanımları şu şekildedir:

Horun *olturup uxlaydu*, yetip işleydu. (UXMT: 52) “Tembel oturup uyuklar, yatıp çalışır.”

Üstün *béqip tükürsen*, *yénip çüşer* yüzüñge. (UXMT: 75) “Üstten bakıp tükürsen, dönüp yüzüne düşer.”

Oylimay sözliseñ, ağımay ölisen. (UXMT: 124) “Düşünmeden söylersen, hastalanmadan ölürsün. / Düşünmeden işe başlayanın, eli başta kalır. (TTA: 383)”

Oynap disimu, köñlidikini der. (UXMT: 125) “Düşünüp söylese de gönlündekini söyler.”

Dert kelgende derman kéter. (UXMT: 220) “Dert geldiğinde derman gider.”

Xuptendin qéçip, terevige yoluquptu. (UXMT: 221) “Yatsıdan kaçıp teravihe yakalanmış. / Yağmurdan kaçıp doluya tutulmak.”

Qolni kesmiğiçe qan çıqmas. (UXMT: 232) “Kolu kesmeyince kan çıkmaz.”

Birlik bolmay, tiriklik bolmas (UXMT: 6) “Birlik olmayınca dirilik olmaz. / Birlik diriliktir. (TTA: 266)”

11. Şart-Fiil Öbeği

Bir isim unsuru ile şart eki almış bir fiil unsurundan oluşur. Cümlede zarf görevinde bulunmaktadır:

Yurt qoğdisañ öersen, qoğdimisañ öçersen. (UXMT: 2) “Yurdunu korursan büyüsün, korumazsan sönersin.”

Qoluñdin kelse, eldin ayıma. (UXMT: 2) “Elinden gelse, elden esirgeme. / Elinden gelen hayrı diriğ etme. (TTA: 413)”

Bir *it qavisa*, hemme it teñ qavaptu. (UXMT: 6) “Bir it ulusa bütün köpekler aynı ulur.”

Qul yigilsa tağ bolidu, *el yigilsa* bağ bolidu. (UXMT: 9) “Kum yığılsa dağ olur, el yığılsa bağ olur.”

Yav *yaqidin alsa*, it étektin alar. (UXMT: 16) “Düşman yakadan alsa, köpek etekten alır.”

Nimidin qorqsañ, şuniñğa yoluqsen. (UXMT: 20) “Neden korkarsan onunla karşılaşsın.”

Bikar bolsan kipek tasqap ye. (UXMT: 43) “Boşta isen kepek eleyip ye.”

Berseñ yeymen, *ursan ölimen*. (UXMT: 44) “Verirsen yerim, vurursan ölürüm.”

Sevep qilsañ zaval yoq, *qilmisañ* amal yoq. (UXMT: 49) “Sebepl olursan sorumluluk yok; sebepl olmazsan çare yok.”

Yaxşı kelse hot, yaman kelse cut. (UXMT: 62) “İyi gelse sıcak, kötü gelse soğuk. / İyi eden, iyi bulur; kötü eden, kötü bulur. (TTA: 576)”

Sözün toğra bolsa, hötmitiñ köp bolar. (UXMT: 67) “Sözün doğru olursa hürmetin çok olur.”

Qapaq sunsa qayğı yoq, *qéri ölse* yiğa yoq. (UXMT: 110) “Kabak parçalansa kaygı yok, yaşlı ölse ağıt yok.”

12. Ünlem Öbeği

Bir ünlem ile ondan sonra gelen unsurlardan oluşan öbek yapısıdır. Yapılan incelemede Uygur atasözlerinde iki adet ünlem öbeği yapısı tespit edilmiştir:

“Hee”din obdan cavap yoq, ciğerdin obdan kavap yoq. (UXMT: 129) “Hee, den iyi cevap yok, ciğerden iyi kebab yok.”

“Tur-tur” köp bolsa, uyquda mezze yoq. (UXMT: 133) “Kalk-kalk, çok ise uykuda tat olmaz.”

Sonuç

Çalışmada Uygur atasözleriyle ilgili kaynaklar taranıp on iki sözcük öbeği türü tespit edilmiş ve tespit edilen bu sözcük öbekleriyle ilgili farklı örnekler derlenmiştir. Tespit edilen bu atasözlerinden hareketle Yeni Uygur Türkçesinde sözcük öbekleriyle ilgili şu sonuçlar elde edilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde sözcük öbeklerinde genel olarak ana unsur ve yardımcı unsur bulunmakta ve ana unsur sonda yer almaktadır. Ancak bazı sözcük öbeklerinde bu kuralın bozulduğu görülmektedir. Türk dilinin genel söz diziminde, sözcüklerin sıralaması kuralı birleşik fiil öbeklerinde bozulmakta ve yardımcı unsur ana unsurdan sonra gelmektedir. Bu durum Uygur atasözlerinde de tespit edilmiştir. Aynı zamanda edat öbeklerinde de ana unsurun sonda yer aldığı kuralının bozulduğu görülmektedir. Bu yapının örnekleri Uygur atasözlerinde de kullanılmaktadır. Uygur atasözlerinde yer alan edat öbeklerinde ana unsur önde, yardımcı unsur ise sonda yer almaktadır. Birleşik isim öbeklerinde vurgu sonda olmasına rağmen ana unsur-yardımcı unsur ilişkisi bulunmamaktadır. Ayrıca isim öbeğinin unsurları birbirine eksiz

bağlanmaktadır. Bunun yanı sıra tekrar öbeklerinde ana unsur-yardımcı unsur ayrımı yoktur ve öbekteki bütün unsurlar eşittir.

Atasözlerinde sözcük öbeklerinin kullanım sıklığı ve çeşitliliğini değerlendirecek olursak, birleşik fiil öbeklerinin iki türünde de kullanılan örnekler vardır. Birleşik isim öbekleri bir yer ismi veya şahıs ismi oluşturduğu için atasözlerinde fazla kullanılmamıştır. Yapılan incelemelerde Uygur atasözlerinde edat öbeklerinin oldukça sık kullanıldığı görülmüştür. Tamlama öbekleri arasında sıfat tamlamasının daha sık kullanıldığı tespit edilmiş, isim tamlamalarında ise belirtili isim tamlaması daha çok kullanılmıştır. Tekrar öbeklerinde zıt anlamlı tekrarların az kullanıldığı görülmüştür. Fiilimsilerde ise sıfat fiil ve zarf fiil öbeklerinin daha çok kullanıldığı görülmüştür. Ünlem öbeği yapısının Uygur atasözlerinde işlek olmadığı görülmüş, sadece iki örnek tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

TTA	ALBAYRAK, Nurettin. (2009). <i>Türkiye Türkçesinde Atasözleri</i> . İstanbul: Kapı Yayınları.
UAD	ÖZTOPÇU, Kurtuluş. (1992). <i>Uygur Atasözleri ve Deyimleri</i> . İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
UMT	HAZBAKİYEV, A. ve diğerleri. (2003). <i>Uygur Xelqiniñ Maqal ve Temsilliri</i> . Almatı: Qazaqparaq Neşriyati.
UMTL	EMET, Abliz. (2001). <i>Uygur Xelq Maqal-Temsilliri İzahlıq Luğiti</i> . Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyati.
UXMT	REHİM, Mehemmet. (1979). <i>Uygur Xelq Maqal-Temsilliri</i> . Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati
UyXMT	MENTİLİ, Sayit. (2000). <i>Uygur Xelq Maqal-Temsilliri</i> . Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Kaynakça

- AKBAYIR, Sıddık. (2003). *Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Deniz Kültür Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım. (1963). "Atasözleri, Deyimler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 10, s. 131-166.
- ALBAYRAK, Nurettin. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BEİLİKEZİ, Saimaiti. (2011). *Uygur Atasözleri ve Deyimler B, P, T, C Maddeleri (Metin-Çeviri-Açıklama)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- ÇAKIR, Muhammet Yasin. (2017). *Uygur Atasözlerinin Sentaksı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DELİCE, İbrahim. (2003). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- DOĞAN, Levent. (2014). *Uygur Türkçesi Grameri*. Edirne: Parafiks Yayınevi.
- DOĞAN, Levent. (2020). *Uygur Atasözleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- EKER, Süer. (2011). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

- EMET, Abliz. (2001). *Uygur Xelq Maqal-Temsilliri İzahlıq Luğiti*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyati.
- ERENOĞLU, Neşe. (2013). *Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin Söz Dizimi Açısından Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
- ERENOĞLU, Neşe. (2013). "Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin Söz Dizimi Açısından Karşılaştırması Üzerine". *International Journal of Social Science (JASSS)*, S. 24, s. 545-570.
- ERGİN, Muharrem. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma ve ÖZİL, Şeyda. (2015). *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜRSU, Uğur. (2017). *Kazak Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihe. (1964). "Kelime Grupları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 11, s. 203-244.
- HATİBOĞLU, Vecihe. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAZBAKİYEV, A. ve diğerleri. (2003). *Uygur Xelqiniñ Maqal ve Temsilliri*. Almatı: Qazaqparaq Neşriyati.
- KARAAĞAÇ, Günay. (2012). *Türkçenin Söz Dizimi*. Kesit Yayınları: İstanbul.
- KARADENİZ, Yasin. (2019). *Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılar: Karşılaştırmalı Dilbilimsel Bir Analiz*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARAHAN, Leylâ. (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAÖRS, Metin. (2004). "Türk Dilinde Şartlı Birleşik Cümle ve Nevayî'nin II. Divanı Nevadirü's-Şebab'da Şartlı Birleşik Cümleler". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara, s. 1637-1672.
- KERİMOĞLU, Caner. (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOÇ, Nurettin. (1996). "Özneyle İlgili Sorunlar". *Türk Dili*, S. 533, s. 7-15.
- KORKMAZ, Zeynep. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MEMTİLİ, Sayit. (2000). *Uygur Xelq Maqal-Temsilliri*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.
- MUZAT, Taşraxman. (2003). *Hazirqi Zaman Uygur Tili*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.
- ÖZKAN, Mustafa ve SEVİNÇLİ, Veysi. (2013). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş. (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan. (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- REHİM, Mehmet. (1979). *Uygur Xelq Maqal-Temsilliri*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

- SALI, Memtimin. (2004). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şıncañ Univérsitéti Neşriyatı.
- SEPER, Süleyman. (2000). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- ŞİMŞEK, Rasim. (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi-Tümceler, Belirtme Öbekleri, Çözümleme*. Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık.
- TÖMÜR, Xemit. (1987). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili Grammatikisi (Morfologiya)*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- UZUN, Nadir Engin. (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- YASEN, Saidula. (2006). *Uygur Atasözleri A, E Maddeleri (Metin-Çeviri-Açıklama)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YELOĞLU, Fatma. (2019). *“Almas Zerriler” Kitabı Örneğinde Uygur Türkçesinde Cümle Bilgisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.